

COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME
EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

ЧЕТВЪРТО ОТДЕЛЕНИЕ

ДЕЛО ЛЕЙЛА ШАХИН срещу ТУРЦИЯ

(Жалба № 44774/98)

РЕШЕНИЕ

СТРАСБУРГ

29 юни 2004 г.

**ТОВА ДЕЛО Е ОТНЕСЕНО ПРЕД ГОЛЯМОТО ОТДЕЛЕНИЕ,
КОЕТО Е ПОСТАНОВИЛО РЕШЕНИЕ ПО ДЕЛОТО НА**

...

*Настоящото решение ще влезе в сила при условията, предвидени в чл. 44,
т. 2 от конвенцията. В него могат да бъдат внесени редакционни промени.*

По делото на Лейла Шахин срещу Турция,

Европейският съд по правата на човека (четвърто отделение), като заседава в следния състав:

Сър НИКОЛА БРАЦА, *председател*,
Г-н М. ПЕЛОНПЕЕ,
Г-н А. ПАСТОР РИДРУЕХО,
Г-жа Е. ПАЛМ,
Г-н Р. ТЮРМЕН,
Г-н М. ФИШБАХ,
Г-н Й. КАСАДЕВАЛ, *съдии*,

и г-н М. О'Бойл, *секретар на отделението*,

след съвещания при закрити врата, проведени на 2 юли и 19 ноември 2002 г., 9 декември 2003 г. и 8 юни 2004 г.,

постановява следното решение, прието на последната дата, посочена по-горе:

ПРОИЗВОДСТВО

1. Делото е образувано по жалба (№ 44774/98) срещу Република Турция, подадена до Европейската комисия по правата на човека (наричана по-нататък "комисията") на 21 юли 1998 г. на основание предишния чл. 25 от Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи (наричана по-нататък "конвенцията") от г-ца Лейла Шахин, турска гражданка (наричана по-нататък "жалбоподателката").

2. Жалбоподателката твърди, че забраната за носене на ислямските забрадки във висшите учебни заведения нарушава нейните права и свободи по чл. 8, 9, 10 и 14 от конвенцията и по чл. 2 от Първия протокол.

3. Жалбата е изпратена на съда на 1 ноември 1998 г., когато влиза в сила Протокол № 11 към конвенцията (чл. 5, т. 2 от Протокол № 11).

4. Жалбата е разпределена на Първо отделение на съда (правило 52, т. 1 от правилника на съда). В рамките на това отделение съставът за разглеждане на делото (чл. 27, т. 1 от конвенцията) е сформиран съобразно чл. 26, т. 1 от правилника на съда.

5. На 1 ноември 2001 г. съдът е сменил състава на своите отделения (правило 52, т. 1). Настоящото дело е разпределено на новосформираното Четвърто отделение.

6. С решение от 2 юли 2002 г. съставът обявява жалбата за допустима.

7. Както жалбоподателката, така и правителството са представили писмени становища по същество (правило 59, т. 1).

8. На 19 ноември 2002 г. в Сградата на правата на човека в Страсбург е проведено публично съдебно заседание (правило 59, т. 3).

Пред съда са се явили:

– за правителството

Г-н. Ш. АЛПАСЛАН,	<i>агент,</i>
Г-н С. ГЮРАН,	
Г-н Б. ЙЪЛДЪЗ,	<i>адвокат,</i>
Г-ца Д. КИЛИСЛИОДЖЛУ,	
Г-ца Б. ЮЗАЙДИН,	
Г-ца М. ГЮЛШЕН,	<i>съветници;</i>

– за жалбоподателката

Г-н С. ГРОС,	<i>адвокат,</i>
Г-н Х. ТУНА,	
Г-н А. СЕЛАМЕТ	
Г-н М. ЕМЕРИ	
Г-н М. ЕРБАЙ	
Г-н М. ЮЗКАЯ	<i>съветници,</i>
Г-н Л. ШАХИН,	<i>жалбоподател.</i>

Съдът е изслушал г-н Грос, г-н Алпаслан и г-н Гюран.

9. Както жалбоподателката (на 21 ноември 2002 г., 9 май, 4 юли и 25 септември 2003 г.), така и правителството (на 5 и 18 март, 7 и 13 ноември 2003 г.) представят писмени становища и допълнителни доказателства (правило 59, т. 1 и 4, и правило 60). На 11 декември 2003 г., без да даде обяснение, правителството оттегля от делото становищата и приложенията, представени от него на 7 и 13 ноември 2003 г.

ФАКТИТЕ

I. ОБСТОЯТЕЛСТВАТА ПО ДЕЛОТО

10. Жалбоподателката е родена през 1973 г., а от 1999 г. живее във Виена, след като е напуснала Истанбул, за да следва медицина в Медицинския факултет на Виенския университет. Тя произхожда от традиционно семейство на практикуващи мюсюлмани и смята носенето на ислямска забрадка за свой религиозен дълг.

А. Циркулярно нареждане от 23 февруари 1998 г.

11. На 26 август 1997 г. жалбоподателката, която е студентка пети курс в Медицинския факултет на университета в Бурса, се записва в Медицинския факултет “Черахпаша” в Истанбулския университет. Тя твърди, че през четирите години, докато е следвала медицина в университет в Бурса, и впоследствие до февруари 1998 г. е носила ислямската забрадка.

12. На 23 февруари 1998 г. заместник-ректорът на Истанбулския университет издава циркулярно нареждане, което регулира допускането на студенти до сградите на университета. Относителната част от циркуляра гласи:

“По силата на Конституцията, закона и подзаконовите актове, и в съответствие със съдебната практика на Върховния административен съд и Европейската комисия за правата на човека и решенията, приети от административните съвети на университета, студентките, чиито “глави са покрити” (т.е. носят ислямска забрадка), и студентите (включително чуждестранни студенти) с бради, не трябва да бъдат допускани до лекции, курсове или групови занятия. Следователно името и номерът на всеки студент, който има брада или носи ислямска забрадка, не трябва да бъде включено в списъка на записаните студенти. Ако студенти, чиито имена и номера не са в списъците, настояват да присъстват на груповите занятия и да влизат в лекционните аудитории, те трябва да бъдат уведомени за положението и ако откажат да напуснат, техните имена и номера да бъдат отбелязани и те да бъдат информирани, че нямат право да присъстват на лекции. Ако откажат да напуснат аудиторията, преподавателят описва случилото се в доклад, като изяснява защо изнасянето на лекцията е било невъзможно, и незабавно отнася въпроса на вниманието на университетските власти за предприемане на дисциплинарни мерки.”

13. На 12 март 1998 г. в съответствие с цитирания циркуляр жалбоподателката не е допусната от квесторите на писмен изпит по онкология, тъй като носела ислямска забрадка. На 20 март 1998 г. секретариатът на катедрата по ортопедична травматология отказва да я запише, тъй като носела забрадка. По същата причина на 16 април 1998 г. тя не е допусната на лекция по неврология, а на 10 юни 1998 г. – на писмен изпит по обществено здраве.

Б. Молба за отмяна на циркулярното нареждане от 23 февруари 1998 г.

14. На 29 юли 1998 г. жалбоподателката подава молба за отмяна на циркуляра от 23 февруари 1998 г. В писмената си петиция тя твърди, че циркулярът и неговото изпълнение нарушават нейните права, гарантирани от чл. 8, 9 и 14 от конвенцията и чл. 2 от Първия протокол, тъй като циркулярът е лишен от правно основание и органът

на учебното заведение не е имал регулативни правомощия в тази сфера.

15. С решение от 19 март 1999 г. Истанбулският административен съд отхвърля жалбата, като приема, че съгласно чл. 13(б) от Закона за висшето образование (Закон № 2547, вж. т. 50 по-долу) заместник-ректорът на университет, който е изпълнителен орган на университета, има правомощие да регулира облеклото на студентите с цел поддържане на реда. Това регулативно правомощие трябва да бъде упражнявано в съответствие с относимото законодателство и решенията на Конституционния съд и Върховния административен съд. Като се позовава на трайната практика на тези съдилища, административният съд приема, че нито съответният акт, нито индивидуалните мерки могат да бъдат приети за незаконни.

16. На 19 април 2001 г. Върховният административен съд отхвърля жалбата, с която жалбоподателката е оспорила правните аспекти на съдебното решение.

В. Дисциплинарни мерки, предприети по отношение на жалбоподателката

17. През май 1998 г. на основание чл. 6(а) от Правилника за дисциплинарните производства срещу студенти (вж. т. 48 по-долу)срещу жалбоподателката е образувано дисциплинарно производство поради неизпълнението на правилата за облеклото от нейна страна.

18. На 26 май 1998 г. с оглед на факта, че със своите действия жалбоподателката е показала намерението си да продължи да носи забранка на лекции и/или групови занятия, деканът на факултета обявява нейното поведение и неизпълнението от нейна страна на правилата за облеклото за недостойни за студент. Затова той решава да отправи до нея предупреждение.

19. На 15 февруари 1999 г. пред деканата на Медицинския факултет “Черахпаша” се провежда неразрешено събрание, на което се протестира против правилата за облеклото.

20. На 26 февруари 1999 г. деканът на факултета започва дисциплинарно производство против различни студенти, сред които жалбоподателката, за участие в събранието. На 13 април 1999 г., след като изслушва нейните обяснения, той я отстранява от университета за един семестър в съответствие с чл. 9(й) от Правилника за дисциплинарните производства срещу студенти (вж. т. 48 по-долу).

21. На 10 юни 1999 г. жалбоподателката подава жалба до Истанбулския административен съд за отмяна на решението за нейното отстраняване.

22. На 20 август 1999 г. Истанбулският университет представя становище по нейната жалба. В него между другото се твърди, че дисциплинарното наказание е законосъобразно, тъй като причината за отстраняването на жалбоподателката за един семестър е обстоятелството, че тя е взела участие в неразрешено събрание.

23. На 30 ноември 1999 г. молбата на жалбоподателката за отмяна на нейното дисциплинарно наказание е отхвърлена от Истанбулския административен съд, който приема, че с оглед на материалите по делото и трайната съдебна практика по въпроса оспорваният акт не може да бъде сметнат за незаконен.

24. След влизането в сила на Закон № 4584 от 28 юни 2000 г. (с който е обявена амнистия за студентите, извършили дисциплинарни нарушения, и всички наложени наказания са отменени, респ. всички отнети права са възстановени), жалбоподателката се ползва от амнистия, която я освобождава от дисциплинарните наказания и техните последици.

На 28 септември 2000 г. Върховният административен съд приема, че цитираният закон прави ненужно разглеждането по същество на жалбата на жалбоподателката против правните аспекти на съдебното решение от 30 ноември 1999 г.

25. Междувременно на 16 септември 1999 г. жалбоподателката се е записала във Виенския университет, където продължава висшето си образование.

II. ОТНОСИМО НАЦИОНАЛНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО И ПРАКТИКА

A. Конституция

26. Относителните разпоредби на Конституцията гласят:

Чл. 2

“Република Турция е демократична, светска (*laik*) и социална държава, която се основава на върховенството на закона, спазва правата на човека в дух на социален мир, национална солидарност и правосъдие, придържа се към национализма на Ататюрк и се опира върху основните принципи, прогласени в преамбюла.”

Чл. 4

“Не се допуска внасянето или предлагането на изменения на разпоредбата на чл. 1 от Конституцията, според която държавата е република, разпоредбите на чл. 2 относно белезите на републиката или разпоредбите на чл. 3.”

Чл. 10, ал. 1

“Всички лица са равни пред закона без никаква разлика, основана на език, раса, цвят на кожата, пол, политическо мнение, философски убеждения, религия, членуване в религиозна секта или други подобни фактори.”

Чл. 14, ал. 1

“Никое право и свобода, гарантирани от Конституцията, не могат да бъдат упражнявани с цел нарушаване на териториалната цялост на държавата и единството на нацията, застрашаване на съществуването на турската държава или републиката, отмяна на основни права и свободи, предоставяне на контрола върху държавата на отделно лице или група, осигуряване на господството на една обществена класа над останалите обществени класи, въвеждане на дискриминация на основата на език, раса, религия или членство в религиозен орган, или създаване по друг начин на политическа система, която се основава на такива понятия и мнения.”

Чл. 24, ал. 1 и 4

“Всеки има право на свобода на съвестта, вярата и религиозното убеждение. Молитвите, богослуженията и религиозните служби се провеждат свободно при условие, че не нарушават разпоредбите на чл. 14. Никой не може да бъде задължен да участва в молитви, богослужение или религиозни служби, или да разкрива своите религиозни вярвания и убеждения; също така никое лице не може да бъде цензурирано или преследвано наказателно заради неговите религиозни вярвания или убеждения.

...

Никой не може по никакъв начин да експлоатира или злоупотребява с религията, с религиозните чувства или с това, което се приема за свещено от религията, с цел по този начин общественият, икономическият или правният ред в държавата да бъде поставен дори само отчасти върху религиозни предписания или да бъде осигурен политически или личен интерес или влияние.”

Б. История и предпоставки*1. Религиозно облекло и светско начало*

27. Турската република е изградена върху принципа на светската (*laik*) държава. След обявяването на републиката на 29 октомври 1923 г. държавата и религията са разделени чрез поредица от революционни реформи – премахване на халифата на 3 март 1923 г.; отмяна на конституционната норма, която обявява исляма за държавна религия (10 април 1928 г.); и най-сетне, изменението на Конституцията от 5 февруари 1937 г., с което светското начало е превърнато в

конституционен принцип (вж. чл. 2 от Конституцията от 1924 г. и чл. 2 от конституциите от 1961 и 1982 г., цитиран в т. 26 по-горе).

28. Основният белег на републиканската система е статусът, предоставен на правата на жените, които се ползват от равенство при упражняването на индивидуалните права. Този процес започва на 17 февруари 1926 г. с приемането на Гражданския кодекс, който прогласява равенството на двата пола при ползването от гражданските права, по-специално във връзка с развода и наследяването. По-късно с изменение на Конституцията от 5 декември 1934 г. (чл. 10 от Конституцията от 1924 г.) на жените са предоставени равни политически права с тези на мъжете.

29. През епохата на отоманската империя както централното правителство, така и религиозните групи задължават хората да се обличат според религиозната си принадлежност. Реформите, извършени от републиката по отношение на облеклото, са вдъхновени от общественото развитие през XIX в. и са насочени преди всичко към създаване на пространство, свободно от религия, в което на всички граждани е гарантирано равенство без разлика на религия или вероизповедание. Първият акт, приет в тази насока, е Законът за допълненията за глава от 28 ноември 1925 г. (Закон № 671), който третира облеклото като въпрос на съвремието. Въведена е и забрана религиозно облекло да се носи на други места, освен тези за богослужение, или при други поводи, с изключение на религиозни церемонии, независимо от религията или вярата на съответното лице – Закон относно (правилата за) облеклото от 3 декември 1934 г. (Закон № 2596).

30. Съгласно Закона за (сливане на) образователните служби от 3 март 1924 г. (Закон № 430) религиозните училища са закрити и всички училища минават под контрола на Министерството на образованието. Този закон е сред актовете с конституционен статус, които се ползват със защитата по чл. 174 от Турската конституция.

31. Носенето на ислямската забрадка в училище и в университета е ново явление в Турция, което се наблюдава от 80-те години. По този въпрос е имало пространни дискусии и той все още се разисква оживено в турското общество. Привържениците на забрадката възприемат носенето ѝ като дълг и/или начин на изразяване на религиозната идентичност, а нейните противници я възприемат като символ на политическия ислямизъм, който се стреми да установи режим на религиозни предписания и създава опасност от гражданско неподчинение и ограничаване на правата на жените, придобити при републиканската система. Идването на власт на 28 юни 1996 г. на коалиционно правителство с участието на ислямистката партия *Refah Partisi* и дясноцентристката партия *Doğru Yol Partisi* придава на този дебат силно политическо звучене. Двойствеността, демонстрирана от

лидерите на партията *Refah Partisi*, включително тогавашния министър-председател – от една страна привързаност към демократичните ценности, а от друга страна застъпничество за съществуването на множество правни системи, които функционират според различни религиозни правила (за всяка религиозна общност), се възприема от турското общество като реална заплаха за републиканските ценности и гражданския мир (вж. дело *Партия на благоденствието и др. срещу Турция, Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey* [GC], nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, ECHR 2003-II).

32. В тази връзка следва да бъде отбелязано, че един от въпросите, взети предвид от Конституционния съд в две решения за разпускането на политическите партии, е използването на религиозни символи за политически цели (решения от 9 януари 1998 г. по делото *Refah Partisi* и от 22 юни 2001 г. по делото *Fazilet Partisi*). Конституционният съд е приел, че мненията, изразени от лидерите на тези партии, включително по въпроса дали ислямската забрадка следва да бъде носена в държавни институции и/или училища, демонстрират намерение за установяване на режим, основан на шириата.

2. Правила относно облеклото във висшите учебни заведения и съдебна практика на Конституционния съд

33. Първият нормативен акт за облеклото във висшите учебни заведения е правилник, приет от правителството на 22 юли 1981 г., който задължава служителите, работещи за държавни организации и институции, и служителите и студентите в държавните заведения да носят обикновени, съвременни дрехи в убити цветове. Правилникът предвижда също, че жените – служители и студенти, следва да не носят фереджета в учебните заведения.

34. На 20 декември 1982 г. Агенцията за висше образование издава циркулярно нареждане за носенето на забрадки във висшите учебни заведения. Ислямското забраждане в лекционните аудитории е забранено. С решение от 13 декември 1984 г. Върховният административен съд приема, че правилникът е законосъобразен, като отбелязва:

“Извън характера му на съвсем невинна практика, носенето на забрадка се превръща в символ на визия, която противоречи на свободите на жените и на основните принципи на републиката.”

35. На 10 декември 1988 г. влиза в сила § 16 от Преходните разпоредби на Закона за висшето образование (Закон № 2547, наричан по-нататък “Закон за висшето образование”). Той гласи:

“Съвременното облекло или външен вид са задължителни в залите и коридорите на висшите учебни заведения, подготовителните училища,

лабораториите, клиниките и мултидисциплинарните клиники. По религиозно убеждение може да бъде носено фередже или забрадка, които покриват шията и косата.”

36. С решение от 7 март 1989 г., обнародвано в “Официален вестник” от 5 юли 1989 г., Конституционният съд приема, че цитираната разпоредба противоречи на чл. 2 (светско начало), чл. 10 (равенство пред закона) и чл. 24 (свобода на религията) от Конституцията. Той постановява също, че нормата не може да бъде съвместена с принципа на равноправие на двата пола, който е неразделна част от републиканските и революционните ценности (вж. Конституция, преамбюл и чл. 174).

В решението си членовете на Конституционния съд поясняват най-напред, че светското начало е уредено в Конституцията поради историческия опит на страната и особеностите на исляма в сравнение с другите религии; светското начало е същностно условие за демокрацията и играе роля на гарант за свободата на религията и равенството пред закона. Също така то не позволява държавата да показва предпочитание към определена религия или вяра; следователно една светска държава не може да се позовава на религията, когато изпълнява законотворческата си функция.

Като подчертава неприкосновеността на свободата на религията, съвестта и богослужението, Конституционният съд отбелязва, че тя не може да бъде сведена до право да се носи определено религиозно облекло, а гарантира първо и преди всичко свободата да се решава дали човек да стане последовател на някоя религия или не. Съдът пояснява, че след като излезе извън частната сфера на индивидуалната съвест, свободата да се изповядва собствената религия може да бъде ограничена за опазване на обществения ред с цел защита на светското начало.

Всеки човек е свободен да се облича, както желае, тъй като социалните и религиозните ценности и традиции на обществото също трябва да бъдат зачитани. Когато обаче определено облекло е било наложено на хората по силата на религия, тази религия е била възприемана и представяна като комплекс от ценности, несъвместими с тези на съвременното общество. Наред с това в Турция, където мнозинството от населението се състои от мюсюлмани, представянето на носенето на ислямската забрадка като императивен религиозен дълг би довело до дискриминация на основата на облекло между практикуващите мюсюлмани, непрактикуващите мюсюлмани и невярващите, тъй като всеки отказал да носи забрадката несъмнено би бил възприеман като противник на религията или безверник.

Конституционният съд изтъква също, че студентите трябва да имат възможност да работят и следват съвместно в атмосфера на спокойствие, търпимост и взаимопомощ, без знаците на религиозната

принадлежност да ги отклоняват от тази цел. Съдът установява, че независимо от това дали ислямското забраждане е предписание на исляма, юридическото признаване на подобен религиозен символ във висшите учебни заведения е несъвместимо с принципа на неутралност на държавното образование, тъй като така могат да възникнат конфликти между студентите с различни религиозни убеждения или вярвания.

37. На 25 октомври 1990 г. влиза в сила § 17 от Преходните разпоредби от Закона за висшето образование (Закон № 2547). Нормата гласи:

“Изборът на облекло във висшите учебни заведения е свободен при условие, че не нарушава действащото законодателство.”

38. С решение от 9 април 1991 г., обнародвано в “Официален вестник” от 31 юли 1991 г., Конституционният съд отбелязва, че с оглед на принципите, които е установил в решението си от 7 март 1989 г., цитираната разпоредба не позволява във висшите учебни заведения да бъдат носени забрадки по религиозни причини и следователно тя е конституционносъобразна. Съдът между другото изтъква:

“Във висшите учебни заведения покриването на шията и косата с фередже или забрадка поради религиозно вярване противоречи на принципите на светското начало и равенството. При тези обстоятелства свободата на облеклото, която оспорваната разпоредба разрешава във висшите учебни заведения “не засяга облеклото с религиозен характер или акта на покриване на шията или косата с фередже и забрадка”... Свободата, предоставена от тази норма [§ 17 от Преходните разпоредби], е обусловена от липсата на противоречие с “действащото законодателство”. В решението на Конституционния съд [от 7 март 1989 г.] се констатира, че покриването на шията и косата със забрадка противоречи най-напред и преди всичко на Конституцията. Следователно условието, предвидено в цитираната норма – [изборът на] облеклото да не нарушава действащото законодателство, поставя извън обхвата на свободата на облеклото акта на “покриване на шията и косата със забрадка...”

3. Прилагане на правилата в Истанбулския университет

39. Истанбулският университет е основан през петнадесети век и е едно от главните средища на държавното висше образование в Турция. Университетът е светски и има седемнадесет факултета (включително два факултета по медицина – “Черахпаша” и “Чапа”) и дванадесет висши школи. В него учат около 50 000 студенти.

40. През 1994 г. след кампания за събиране на подписи, организирана от студентките по акушерство в Университетската школа за медицински работници, заместник-ректорът разпространява меморандум, в който разяснява предисторията на въпроса с ислямското забраждане и правното основание на съответните правни норми. Той изтъква по-специално:

“Правилото, което забранява на студентките, записани в курса по акушерство, да носят забрадки по време на груповите занятия, няма за цел да наруши тяхната свобода на съвестта и религията, а съответства на действащите закони и подзаконовите актове. Когато работят, акушерките и медицинските сестри носят униформа. Тази униформа е описана и определена в правилник, издаден от Министерството на здравеопазването... Студентките, които желаят да практикуват професията, знаят това. Представете си студентка по медицина, която се опитва да постави или извади едно бебе от кувъз, или помага на лекар при операция или раждане, а носи кафтан с дълги ръкави.”

41. Заместник-ректорът е обезпокоен, тъй като кампанията да се разреши носенето на ислямско забраждане във всички помещения на университета е стигнала дотам, че съществува опасност от нарушаване на реда и причиняване на неподчинение в университета, факултета и Висшата болнична школа за медицински работници “Черахпаша”. Той призовава студентите да спазват правилата за облеклото, като специално им припомня правата на пациентите.

42. На 1 юни 1994 г. университетският изпълнителен орган приема решение относно правилата за облеклото на студентите и служителите в университета, което предвижда следното:

“Правилата, които регулират облеклото в университетите, са предписани от законите и подзаконовите актове. Конституционният съд е приел решение, което не позволява в университетите да бъде носено религиозно облекло.

Това съдебно решение е приложимо към всички студенти в нашия университет и всички академични служители – в администрацията или в други звена, на всички равнища. По-специално медицинските сестри, акушерките, лекарите и ветеринарните лекари са длъжни да спазват правилата за облеклото, които се диктуват от научни съображения и от законодателството, по време на техните здравни и научно-приложни групови занятия (по полагане на грижи за болния, лабораторна работа, хирургия и микробиология). На всяко лице, което не спазва правилата за облеклото, ще бъде отказван достъп до груповите занятия.”

43. На 23 февруари 1998 г. е разпространено циркулярно нареждане с указания за достъпа на студенти с бради или студентки с ислямски забрадки. То е подписано от заместник-ректора на Истанбулския университет (за текста на циркуляра вж. т. 12 по-горе).

44. След заседанието на 19 ноември 2002 г. жалбоподателката е представила писмо от 1 април 2002 г., изпратено от Агенцията за висше образование до университетските власти и приканващо същите да удовлетворят искането на студентите от еврейска вяра да бъдат освобождавани от занятия по време на еврейските празници.

45. На 18 март 2003 г. правителството представя пред съда решение (№ 11), прието от Истанбулския университет на 9 юли 1998 г., което гласи следното:

“1. Студентите в Истанбулския университет са длъжни да спазват правните принципи и правила относно облеклото, установени в решенията на Конституционния съд и висшите съдебни органи.

2. Студентите в университета не могат да носят дрехи, които са символ или израз на религия, вяра, раса или на политическо или идеологическо убеждение в никой институт или факултет на Истанбулския университет, нито в неговите помещения.

3. В институтите и факултетите, в които са записани, студентите в Истанбулския университет са длъжни да спазват правилата, които изискват носенето на специално облекло във връзка с работата.

4. Снимките, представяни от студентите в Истанбулския университет на техния институт или факултет [трябва да бъдат направени] “ан фас” “с открита глава и шия”. Те трябва да са направени преди не повече от шест месеца и студентът да бъде лесно разпознаван на тях.

5. Срещу всяко лице, чието поведение противоречи на горните точки или което чрез устно или писмено слово или действия насърчава такова поведение, се образува производство съгласно нормативните актове за дисциплинарните производства срещу студенти.”

4. Правилник за дисциплинарните производства срещу студенти

46. Правилникът за дисциплинарните производства срещу студенти, който е обнародван в “Официален вестник” на 13 януари 1985 г., предписва пет дисциплинарни наказания: предупреждение, порицание, временно отстраняване за срок от една седмица до един месец, временно отстраняване за един или два семестъра, и изключване.

47. Самото носене на ислямското забраждане в помещенията на университета не съставлява дисциплинарно нарушение. Но неспазването на правилата за облеклото може да доведе до прилагане на друга норма на правилника.

48. Според чл. 6(а) от правилника студент, чието “поведение и отношение е недостойно за студент”, се наказва с предупреждение. Предупреждение между другото се отправя до студенти, които чрез поведението си изгубят уважението и доверието, с което трябва да се ползват студентите, или които смущават лекциите, семинарите, груповите занятия в лабораториите или ателиетата (чл. 7, б. “а” и “е”). Студенти, които пряко или непряко ограничават свободата на другите да учат и преподават или чието поведение може да смути тишината, спокойствието и прилежността, необходими във висшите учебни заведения, или участват в политическа дейност в такива заведения, се наказват с временно отстраняване за срок от една седмица до един месец (чл. 8(а) и (в)). Според чл. 9(й) студенти, които организират или участват в неразрешени митинги в помещенията на университет, се наказват с отстраняване за един или два семестъра.

49. Редът за разследване на дисциплинарните нарушения се регулира от чл. 13 до 34 от правилника. Според чл. 16 и 33 правото на студентите на защита трябва да бъде зачитано и дисциплинарната комисия е длъжна да вземе предвид причините, поради които студентът е нарушил правилата. Всички дисциплинарни мерки подлежат на контрол от страна на административните съдилища.

5. Регулативни правомощия на заместник-ректорите на университети

50. По силата на чл. 130 от Конституцията университетите са субекти на публичното право. Поради това те се ползват с определена степен на автономия (при условията на контрол от страна на държавата), която се отразява в обстоятелството, че те се ръководят от органи за управление с делегирани законови правомощия, какъвто е заместник-ректорът.

Относимите разпоредби на чл. 13 от Закона за висшето образование (Закон № 2547) предвиждат:

“... (б) Заместник-ректорите имат следните правомощия, компетентност и задължения:

1. да ръководят заседанията на съветите на университета, да изпълняват техните решения, да разглеждат предложения от съветите на университета и да приемат необходимите решения, и да гарантират координираната дейност на институциите, които съставляват част от университета; ...

5. да упражняват надзор и наблюдение върху факултетите на университета и служителите на университета на всички равнища.

Заместник-ректорът носи основната отговорност за предприемането на мерки за сигурността и за упражняване на надзор и наблюдение върху преподаването от административна и научна гледна точка...”

51. Представителите на правната наука и административните съдилища са на мнение, че контролните и надзорните правомощия, предоставени на заместник-ректора от цитираната разпоредба, включват правомощия за издаване на нормативни актове и за предприемане на индивидуални мерки. Упражняването на това правомощие се подчинява на изискването за законосъобразност и контрол от страна на административните съдилища. Както писаното право (законодателството и Конституцията), така и съдебните прецеденти (практиката на административните съдилища и на Конституционния съд) са валидни източници на правото. Също така подзаконовите актове, издадени по надлежен ред, съставляват валиден самостоятелен източник на правото, с който трябва да бъдат съобразени предприетите на негово основание индивидуални мерки.

В. Задължителен характер на мотивите в решенията на Конституционния съд

52. В решението си от 27 май 1999 г. (Е. 1998/58, К. 1999/19), обнародвано в “Официален вестник” от 4 март 2000 г., Конституционният съд между другото изтъква:

“Законодателната и изпълнителната власт са обвързани от диспозитива на съдебните решения и мотивите като цяло. Решенията и посочените в тях мотиви определят стандартите, които са мерило за нормотворческата дейност, и установяват насоки за тази дейност.”

Г. Сравнително-правен преглед

53. В европейските страни дискусиите за ислямското забраждане се водят по-скоро по отношение на основните и средните училища, а не на висшите учебни заведения. Във френскоезичните райони на Белгия, където не съществуват правила за забрадките и споровете по въпроса се решават предимно на местно равнище, редица държавни училища са отказали да допуснат тяхното носене. По делата, с които са били сезирани, белгийските съдилища трайно са приемали, че принципите на равенство и неутралност на държавното образование имат предимство пред свободата на религията, и са отхвърляли исконете на недоволните и техните семейства.

54. Във Франция, където светското начало се определя като един от крайъгълните камъни на републиканските ценности, въпросът за ислямските забрадки в държавните училища е предизвикал извънредно оживени дебати. След като Комисията за светското начало представя на Президента на републиката своето становище, на 10 февруари 2004 г. Националната асамблея одобрява законопроект, който регулира съобразно принципа на светското начало носенето на знаци или облекло, които показват религиозна принадлежност, в държавните основни и средни училища. Чл. 1 от закона предвижда:

“В държавните основни и средни училища е забранено носенето на знаци или дрехи, чрез които учениците открито показват религиозна принадлежност.

Училищният правилник трябва да предвижда, че образуването на дисциплинарно производство се предшества от разговор с ученика.”

55. По отношение на университетите Комисията за светското начало намира, че следва да се даде предимство на правото на студентите да изразяват своите религиозни, политически и философски убеждения. Тя обаче изтъква в доклада си, че това изразяване не бива да нарушава правилата за функционирането на университетите.

56. В други страни, в някои случаи след продължителни правни дискусии, държавните органи в областта на образованието са

позволили на учениците и студентите – мюсюлмани, да носят ислямски забрадки (Германия, Холандия, Швейцария и Великобритания). Правният режим обаче не е еднакъв навсякъде. В Германия, където разискванията няколко години са насочени към това дали да се разреши носенето на забрадки от учителките, на 24 септември 2003 г. по дело между учителка и провинция Баден-Вюртемберг Конституционният съд приема, че липсата на изрична законова забрана означава, че учителките имат право да носят забрадки. Във Великобритания ислямското забраждане се приема от повечето учебни заведения и рядко възникващите спорове се решават в рамките на съответната институция.

57. В редица други страни въпросът за ислямското забраждане явно все още не е предизвикал задълбочени правни дискусии (Швеция, Австрия, Испания, Чешка република, Словакия и Полша).

ПРАВОТО

I. ПРЕЮДИЦИАЛНО ВЪЗРАЖЕНИЕ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО

58. Правителството се позовава на неизчерпване на вътрешноправните средства за защита. То твърди, че жалбоподателката не е оспорила законосъобразността на правилата за облеклото пред административните съдилища и поради това не може да се приеме, че е изчерпила вътрешноправните средства за защита.

59. В първоначалното си становище жалбоподателката твърди, че с оглед на трайната практика на турските съдилища тя не е разполагала с ефикасни вътрешноправни средства за защита.

60. Съдът отбелязва първо, че в светлината на материалите на негово разположение на 2 юли 2002 г. той е решил да обяви делото за допустимо и да разгледа въпроса за изчерпването на средствата за защита заедно с въпросите по същество.

61. Впоследствие по искане на съда жалбоподателката заедно със становището си от 29 септември 2003 г. е представила документи за предявен иск пред националните съдилища на 29 юли 1998 г. за отмяна на циркулярното нареждане от 23 февруари 1998 г. (вж. т. 14-16 по-горе) и е потвърдила, че е изчерпила вътрешноправните средства за защита. Съдът отбелязва, че жалбоподателката го е уведомила за изчерпването на посоченото вътрешноправно средства за защита от нейна страна едва след разглеждането на въпроса за допустимостта, и не го е уведомила, че срещу нея са били предприети различни дисциплинарни мерки (вж. т. 19-24 по-горе).

62. Съдът подчертава, че съгласно неговата практика един жалбоподател по правило е длъжен да използва различните вътрешноправни средства за защита, преди да подаде жалба до институциите по конвенцията, но на тези институции трябва да се остави възможността да приемат, че последният етап на подобно средство може да бъде достигнат след подаването на жалбата, стига средствата за защита да бъдат изчерпани преди решението по допустимостта (дело *Рингайзен срещу Австрия*, *Ringeisen v. Austria*, решение от 16 юли 1971 г., Series A no. 13, pp. 37-38, §§ 89-93; и дело *Vgt Verein gegen Tierfabriken v. Switzerland*, no. 24699/94, § 33, ECHR 2001-VI).

63. След запознаване с информацията, представена извън срока, съдът намира, че жалбоподателката е изчерпила вътрешноправните средства за защита на 19 април 2001 г. (вж. т. 16 по-горе) преди постановяването на решението по допустимостта и може да се приеме, че тя е изпълнила изискванията на чл. 35, т. 1 от конвенцията. Поради това съдът отхвърля преюдициалното възражение на правителството.

II. ТВЪРДЕНИЕ ЗА НАРУШЕНИЕ НА ЧЛ. 9 ОТ КОНВЕНЦИЯТА

64. Жалбоподателката твърди, че забраната за носене на ислямските забрадки във висшите учебни заведения съставлява необоснована намеса в нейното право на свобода на религията и в частност в правото ѝ да изповядва религията си. Тя се позовава на чл. 9 от конвенцията, който гласи:

“1. Всеки има право на свобода на мисълта, съвестта и религията; това право включва свободата да променя своята религия или убеждения и свободата да изповядва своята религия или убеждения индивидуално или колективно, публично или частно, чрез богослужение, обучение, религиозни обреди и ритуали.

2. Свободата да се изповядва религия или убеждения подлежи само на такива ограничения, които са предвидени от закона и са необходими в едно демократично общество в интерес на обществената сигурност, за защитата на обществения ред, здраве и морал или за защита на правата и свободите на другите.”

65. Правителството отрича да е било извършено нарушение. То твърди, че не е имало намеса в правото на жалбоподателката да упражнява своята свобода на религия. Дори да е имало такова нарушение, то е било обосновано съгласно т. 2 на чл. 9 от конвенцията.

66. Съдът подчертава, че въплътената в чл. 9 свобода на мисълта, съвестта и религията е една от основите на понятието “демократично общество” по смисъла на конвенцията. Тази свобода в нейното религиозно измерение е един от най-важните елементи, които изграждат идентичността на вярващите и техните възгледи за живота,

но тя е ценна и за атеистите, агностиците, скептиците и безучастните. От нея зависи плурализмът, който е неотделим от демократичното общество и е бил извоюван с много усилия в продължение на векове. Наред с други елементи тази свобода включва и свободата да бъдат споделяни или да не бъдат споделяни религиозни вярвания и да бъде практикувана или да не бъде практикувана религия (вж. наред с други прецеденти и делото *Кокинакис срещу Гърция*, *Kokkinakis v. Greece*, 25 май 1993 г., Series A no. 260-A, p. 17, § 3; и делото *Бускарини и др. срещу Сан Марино*, *Buscarini and Others v. San Marino* [GC], no. 24645/94, § 34, ECHR 1999-I).

Религиозната свобода е предимно въпрос на индивидуална съвест, но тя между другото предполага свобода да бъде изповядвана религията индивидуално и частно или колективно, публично и в кръга на лицата, чиято вяра споделя човекът. В чл. 9 са изброени редица форми, в които може да бъде изповядвана религията или вярването – богослужение, обучение, религиозни обреди и ритуали (вж. съответно делото *Ха'аре Шалом Ве Цедек срещу Франция*, *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC], no. 27417/95, § 73, ECHR 2000-VII).

Чл. 9 не защитава всеки акт, мотивиран или вдъхновен от религия или вярване, и не гарантира във всички случаи правото в публичната сфера да се спазва поведение, диктувано от вярването (вж. наред с много други прецеденти и делото *Калъч срещу Турция*, *Kalaç v. Turkey*, решение от 1 юли 1997 г., *Reports of Judgments and Decisions* 1997-IV, p. 1209, § 27; дело *Ероусмит срещу Великобритания*, *Arrowsmith v. the United Kingdom*, no. 7050/75, решение на комисията от 12 октомври 1978 г., *Decisions and Reports (DR)* 19, p. 5; и делото *К. срещу Великобритания*, *C. v. the United Kingdom*, no. 10358/83, решение на комисията от 15 декември 1983 г., DR 37, p. 142).

67. Съдът трябва да прецени дали правото на жалбоподателката по чл. 9 е било нарушено и, ако това е така, дали намесата е била “предвидена от закона”, преследвала ли е правомерна цел и била ли е “необходима в едно демократично общество” по смисъла на чл. 9, т. 2 от конвенцията.

А. Имало ли е намеса?

68. Жалбоподателката заявява, че нейният начин на обличане е трябвало да бъде възприеман като съблюдаване на религиозно правило, което според нея съставлява “призната практика”. Тя поддържа, че ограничението и последващото ѝ изключване от Истанбулския университет са явна намеса в нейното право на свобода да изповядва своята религия.

69. Правителството отхвърля този довод, като изтъква, че университетските правила се опират както върху нормите на

вътрешното право относно облеклото на студентите, така и върху принципите на международното право. То твърди, че чл. 9 от конвенцията не дава право едно лице да изтъква своите вярвания като мотив за отказа да спазва законодателството, чието прилагане е предвидено от конвенцията и което се прилага към всички и без разлика в публичния сектор.

70. Съдът отбелязва първо, че според материалите по делото срещу жалбоподателката не е било образувано дисциплинарно производство, което да е довело до нейното изключване поради неспазване на правилата за облеклото. Също така жалбоподателката не се оплаква от дисциплинарите наказания, които са ѝ били наложени преди амнистията от 28 юни 2000 г. (вж. т. 24 по-горе). Следователно настоящата жалба е свързана само с един общ акт, издаден от Истанбулския университет, а именно циркулярното нареждане от 23 февруари 1998 г. и прилагането му в конкретния случай.

71. Жалбоподателката заявява, че чрез носенето на забрадка се е подчинявала на религиозно предписание и така е демонстрирала желанието си да спазва стриктно задълженията, наложени от ислямската вяра. Съответно решението ѝ да носи забрадка може да бъде определено като мотивирано или вдъхновено от религия или вярване. Без да се произнася дали подобни решения винаги се вземат в изпълнение на религиозен дълг, съдът ще извърши анализа въз основа на изходната постановка, че съществуващите правила, които ограничават по място и начин на упражняване правото да се носи ислямска забрадка в университетите, съставляват намеса в правото на жалбоподателката да изповядва своята религия.

Б. "Предвиден от закона"

72. Жалбоподателката поддържа, че забраната за носене на забрадката в помещенията на университета е лишена от законово основание, тъй като произтича от погрешно тълкуване на практиката на Конституционния съд от страна на университетските власти. В решението си от 9 април 1991 г. Конституционният съд не е приел, че нормата, която прогласява принципа на свобода на облеклото, не е конституционносъобразна. Според твърденията на жалбоподателката мотивите, изтъкнати от Конституционния съд в решението му, нямат правна стойност според турското конституционно право.

Освен това обстоятелството, че органите на университетите в Бурса и Истанбул не са следвали единна практика, означава, че правилото е било "непредвидимо".

73. Правителството оспорва тези твърдения.

74. Съдът напомня своята трайна практика, според която думите "предвиден от закона" не само изискват оспорваната мярка да има

основание във вътрешното право, но визират и качеството на съответния закон, като изискват той да бъде достъпен за засегнатото лице, а последиците му да бъдат предвидими (вж. наред с много други прецеденти делото *Rotaru срещу Румъния*, *Rotaru v. Romania* [GC], по. 28341/95, § 52, ECHR 2000-V).

75. По настоящото дело съдът отбелязва, че циркулярното нареждане от 23 февруари 1998 г., с което на студентите с бради или студентките с фереджета се забранява достъпът до лекции, курсове и групови занятия, е правна норма, приета от заместник-ректора на истанбулския университет. Няма съмнение, че като изпълнителен орган на университета заместник-ректорът е имал изискуемото правомощие, което е трябвало да бъде упражнявано законосъобразно (вж. т. 15, 50 и 51 по-горе). Според жалбоподателката обаче този циркуляр не съответства на § 17 от Преходните разпоредби на Закона за висшето образование (Закон № 2547), тъй като § 17 не предписвал забрана за носене на ислямската забрадка.

76. Следователно съдът трябва да прецени дали § 17 от Преходните разпоредби на Закона за висшето образование (Закон № 2547) може да съставлява правно основание за циркулярното нареждане. Съдът подчертава, че преди всичко националните органи, в частност съдилищата, трябва да тълкуват и прилагат вътрешното право (дело *Круслин срещу Франция*, *Kruslin v. France*, решение от 24 април 1990 г., Series A no. 176-A, р. 21, § 29). В тази насока той отбелязва, че като са отхвърлили аргумента за незаконосъобразност на циркуляра, административните съдилища са изхождали от стабилната практика на Върховния административен съд и Конституционния съд (вж. т. 15 по-горе).

77. По-нататък, във връзка с думите “в съответствие със закона” и “предписан от закона”, използвани в чл. 8 – 11 от конвенцията, съдът отбелязва, че винаги е тълкувал понятието “закон” с оглед на неговата “същина”, а не “формално”; това понятие обхваща “писаното право”, включително нормативни актове с по-нисък ранг от закон (дело *Де Вилде, Уумс и Версип срещу Белгия*, *De Wilde, Ooms and Versyp v. Belgium*, решение от 18 юни 1971 г., Series A no 12, р. 45, § 93), регулативните актове, издавани от органите на определени професионални съсловия при упражняване на независими нормотворчески правомощия, предоставени им от парламента (дело *Бартолд срещу Германия*, *Barthold v. Germany*, решение от 25 март 1985 г., Series A no. 90, р. 21, § 46), и неписаното право. Понятието “закон” трябва да се разбира като включващо както нормативните актове, така и съдебната практика (вж. наред с други прецеденти делото “*Сънди Таймс*” *срещу Великобритания*, *Sunday Times v. United-Kingdom* (първо дело), решение от 26 април 1979 г., Series A no. 30, р. 30, § 47; дело *Круслин*, цитирано по-горе, § 29 *in fine*; и дело *Касадо*

Кока срещу Испания, Casado Cosa v. Spain, решение от 24 февруари 1994 г., Series A no 285-A, p. 18, § 43). Съдебната практика се приема за валиден източник на правото съгласно турското законодателство (вж. т. 51 по-горе). В резюме, “закон” е действащата норма, изтълкувана от съдилищата.

78. Съответно въпросът трябва да бъде разгледан не само с оглед на формулировката на § 17 от Преходните разпоредби на Закона за висшето образование (Закон № 2547), а и с оглед на съдебната практика. От тази гледна точка въпросът за предвидимостта на съответния “закон” не поражда никакъв проблем, тъй като от решението на Конституционния съд е ясно, че да се разреши на студентите в университетите да “покриват шията и косата с фередже или забрадка поради религиозни убеждения” противоречи на Конституцията (вж. т. 38 по-горе).

Това решение на Конституционния съд е едновременно задължително (вж. т. 52 по-горе) и достъпно, тъй като е било обнародвано в “Официален вестник” от 31 юли 1991 г. (вж. т. 38 по-горе); то допълва “буквата” на § 17 от Преходните разпоредби и съответства на дотогавашната практика на самия Конституционен съд (вж. т. 36 по-горе). Наред с това дотогава Върховният административен съд в продължение на години е застъпвал позицията, че ислямското забраждане е несъвместимо с основните принципи на републиката (вж. т. 34 по-горе).

79. Що се отнася до начина, по който Истанбулският университет е приложил съответната норма, правила за носене на ислямското забраждане несъмнено са съществували далеч преди жалбоподателката да постъпи в университета. Както се вижда от решението на университета от 1 юни 1994 г. и от меморандума, издаден от заместник-ректора (вж. т. 40-42 по-горе), студентите, особено тези като жалбоподателката, чиито специалности са свързани със здравето, са били длъжни да спазват правила за облеклото. Правилата ясно забраняват на студентите да носят религиозно облекло, включително ислямски забрадки, по време на груповите занятия по здравеопазване и приложни науки.

80. Що се отнася до липсата на единна практика в университетите в Бурса и Истанбул, съдът намира, че неговата задача е да разгледа един общ акт, приет от Истанбулския университет, и прилагането на този акт в светлината на материалите по делото и твърденията на страните. Съдът е лишен от възможност да извършва абстрактна оценка на практиката на който е да е университет. На този етап от неговия анализ той трябва да прецени само дали са спазени изискванията, които произтичат от думите “предвиден от закона”. Останалите доводи са свързани по-скоро с въпроса за “необходимостта” на оспорваната намеса и ще бъдат разгледани по-долу (вж. т. 111-113).

81. При тези обстоятелства съдът намира, че намесата е имала основание в турското право. Законът също е бил достъпен и достатъчно точно формулиран, за да отговори на изискването за предвидимост. На жалбоподателката трябва да е било ясно от момента на постъпването ѝ в истанбулския университет, че съществуват правила за носенето на ислямските забрадки, а от 23 февруари 1998 г. – че тя е щяла да бъде лишена от достъп до лекции, ако продължава да носи забрадка.

В. Правомерна цел

82. Правителството твърди, че намесата е преследвала няколко правомерни цели – поддържане на обществения ред в университетите, отстояване на светското начало и защита на правата и свободите на другите.

83. Жалбоподателката се съгласява, че тъй като отстояването на светското начало и осигуряването на неутралността на университетите имат голямо значение в Турция, намесата може да бъде определена като съвместима с правомерните цели, посочени във втората точка на чл. 9 от конвенцията.

84. Като има предвид обстоятелствата по делото и начина, по който са формулирани решенията на националните съдилища, съдът намира, че оспорваната мярка е преследвала преди всичко правомерните цели “защита на правата и свободите на другите” и “защита на обществения ред”.

Г. ”Необходим в едно демократично общество”

1. Твърдения на страните

(а) жалбоподателката

85. Жалбоподателката твърди, че намесата в нейното право на свобода да изповядва своята религия е извънредно сериозна с оглед на нейната цел, характер и обхват, и за обосноваването ѝ са били необходими особено сериозни мотиви. Тя пояснява, че е практикуваща мюсюлманка и носи ислямската забрадка поради религиозното си вяръване, че мюсюлманските жени са длъжни да покриват своите глави и шии. Тя не е изразявала мнение, нито е коментирала или протестираща против конституционните принципи на турската държава, включително светското начало. Начинът, по който е избрала да изпълни едно религиозно задължение, не е бил нито проява на

показност, нито е бил планиран като средство за протест, и не е съставлявал форма на натиск, провокация или прозелитизъм.

86. По-нататък, във връзка с периода от четири години, през който е следвала в Университета в Бурса, и периода от септември 1997 г. до февруари 1998 г. тя изтъква, че правителството не е изяснило как носенето на забрадка от нейна страна е причинило нарушение, смущаване или заплахата за общественения ред, който е трябвало да бъде поддържан във висшите учебни заведения. Тя добавя, че в Турция не е имало учебни заведения или университети, където би могла да следва, ако носи ислямската забрадка.

87. Жалбоподателката твърди, че голямото мнозинство от турския народ – който е дълбоко привързан към светското начало, се противопоставя на теокрацията, но не и на ислямското забраждане. Според нея забраната на забрадките не цели запазване на неутралния и светски характер на учебните заведения. Ислямското забраждане не е предизвикателство за републиканските ценности или правата на другите и не може да се определи като несъвместимо по природа с принципите на светското начало и неутралност на образованието. Тези два принципа не могат да бъдат тълкувани като изискващи забрана на всички религиозни знаци в образователните институции. В европейските страни могат да се намерят различни примери в тази насока.

88. Според твърденията на жалбоподателката, когато има риск на повърхността в обществото да изплува напрежение – а в едно плуралистично общество това е неизбежно, ролята на държавните органи е не да премахват причините за напрежението чрез ликвидиране на плурализма, а да създадат условия противостоящите групи да проявяват търпимост една към друга. В тази връзка тя се оплаква от практика на дискриминация на жените – мюсюлманки, и изтъква, че правото гарантираните от конвенцията права да се упражняват без дискриминация се нарушава и когато държавите без обективни и обосновани причини не проявяват различно отношение към лица, които се намират в съвсем различно положение (дело *Тлименос срещу Гърция, Thlimmenos v. Greece* [GC], no. 34369/97, § 44, ECHR 2000-IV). По нейно мнение студентите – мюсюлмани, са в различно положение от останалите студенти и следователно отношението към тях трябва да бъде различно. Тя добавя, че ограничението за носене на религиозни символи не се прилага еднообразно. Правителството не е представило никакви доказателства, че са били образувани дисциплинарни производства срещу студенти – немюсюлмани. Наред с това на студентите с еврейска вяра не било забранено да носят шапчици, а на студентите – християни – да носят кръст. Според нея писмото от 1 април 2002 г., с което Агенцията за висше образование е поканила университетските власти да

удовлетворяват искане на студентите с еврейска вяра да отсъстват от лекции по време на еврейските религиозни празници (вж. т. 44 по-горе), е конкретен пример за дискриминационния начин, по който университетските власти са били склонни да действат.

89. Според жалбоподателката от казаното следва, че разглежданата мярка не е била отговор на неотложна обществена потребност и не е била необходима в едно демократично общество.

(б) правителството

90. Правителството в началото отбелязва, че свободата да се изповядва религията не е абсолютно право. Когато разглеждат отделните случаи, националните и наднационалните съдилища винаги вземат предвид светския характер на съответната държава, естеството на религиозната практика и предприетите мерки за запазване на неутралността на публичните служби.

91. Правителството заявява, че светското начало е предпоставка за либералната плуралистична демокрация и в Турция съществуват специфични фактори, поради които светското начало е придобило особено значение в сравнение с други демократични страни. Според правителството фактът, че Турция е единствената мюсюлманска страна, възприела либералната демокрация в смисъла, влаган в това понятие в западното полукълбо, се дължи на това, че държавата стриктно прилага принципа на светското начало. Правителството добавя, че защитата на светската държава е основна предпоставка за прилагането на конвенцията в Турция.

92. Във връзка с довода на жалбоподателката, че Коранът вменява задължение да се носи ислямска забрадка, правителството твърди, че религиозен дълг и свобода са две различни понятия, които не се съчетават лесно. Първото понятие по дефиниция изисква подчинение на неизменни божествени закони, докато понятието “свобода” предполага отделното лице да се ползва с максимално широк кръг възможности и алтернативи. Що се отнася до забрадката, нейната форма за жените – мюсюлманки, е различна според страната и обстоятелствата. Забрадката “бандана”, която оставя част от косата на показ, се носи от съвременните жени на погребение или от жените в селските райони. Облеклото “бурка” (пълно фередже, което покрива цялото тяло и лице), носено от жените в Афганистан, е задължение, въведено от талибаните в съответствие с тяхното тълкуване на исляма, докато са били на власт. В арабските страни и в Иран се носи и облеклото “чадор” или “абая” (черно покривало, което обхваща цялото тяло от главата до глезените). Трудно е всички тези различни форми на облеклото, които произтичат от едно и също религиозно правило, да бъдат съвместени с принципа на неутралност в държавното образование.

93. Правителството изтъква също, че носенето на ислямската забрадка в частни помещения или на обществени места не е забранено. Учениците могат свободно да я носят извън училище. В сферата на държавното образование, което се смята за услуга от публичния сектор, обаче се прилага светското начало, а неразделна част от него е принципът на неутралността. Положението в Турция и мотивите на турските съдилища показват, че ислямското забраждане е станало знак, периодично обсебван за политически цели от фундаменталистките религиозни движения, и съставлява заплаха за правата на жените.

94. Според правителството искането националният съд да признае право да се носи ислямска забрадка в публични институции представлява искане на привилегия за религия, което на свой ред би повлякло множественост на правните статуси – ситуация, която според Европейския съд противоречи на конвенцията (дело *Refah Partisi and Others*, цитирано по-горе, § 119). В тази връзка правителството подчертава, че нормите на шариата, включително тези от сферата на наказателното право, за изтезанията като наказание за извършено престъпление и статуса на жените, са изцяло несъвместими със светското начало и с конвенцията.

95. Що се отнася до жалбоподателката, правителството отбелязва, че тя е избрала да следва медицина; медицината е област, в която консервативният религиозен подход несъмнено би бил несъвместим с хигиенните изисквания и би довел до дискриминационно поведение към пациентите от мъжки пол.

96. В заседанието на 19 ноември 2002 г. правителството посочва, че органите на Истанбулския университет са ограничили достъпа на студенти с бради и студентки с фереджета до помещенията на университета като превантивна мярка, след като други студенти са се оплакали от натиск от страна на фундаменталистки религиозни движения. При изготвянето на правилата тези органи са имали предвид и това, че в миналото Истанбулският университет е бил сцена на силови сблъсъци между противостоящи радикални групи. Като са регулирали носенето на религиозни знаци, университетските власти са се стремили да запазят неутралността на институцията.

2. Преценка на съда

(а) относими принципи

97. В демократичните общества, в които сред едно население съжителстват няколко религии, понякога е необходимо свободата да се изповядва собствената религия или вяра да бъде ограничена, за да бъдат съвместени интересите на различните групи и да се гарантира зачитане на вярванията на всеки човек (дело *Kokkinakis*, цитирано по-горе, р. 18, § 33).

98. Съдът отбелязва, че в решенията по делата *Карадуман срещу Турция* (*Karaduman v. Turkey*, no. 16278/90, решение на комисията от 3 май 1993 г., DR 74, р. 93) и *Далаб срещу Швейцария* (*Dahlab v. Switzerland*, no. 42393/98, ECHR 2001-V) органите по конвенцията са установили, че в едно демократично общество държавата има право да въвежда ограничения върху носенето на ислямското забраждане, ако то е несъвместимо с преследваната цел – защита на правата и свободите на другите, обществения ред и обществената сигурност. По цитираното дело *Далаб*, където жалбоподателката е учителка в училище и ръководител на клас от малки деца, наред с другите въпроси те подчертават потенциалното отражение на един “мошен религиозен символ”, какъвто е носенето на забрадка от нейна страна, и задават въпроса дали това може да доведе до прозелитизъм, доколкото тази практика явно е наложена на жените от предписание на Корана, което трудно може да се съвмести с принципа на равнопоставяне на половете.

99. Също така съдът по-рано вече е изтъквал, че светското начало в Турция несъмнено е един от основните принципи на държавата, съзвучни с върховенството на закона и зачитането на правата на човека (дело *Refah Partisi and Others*, цитирано по-горе, § 93). В страна като Турция, където голямото мнозинство от населението принадлежи към определена религия, мерките, които се предприемат в университетите с цел да се попречи на фундаменталистки религиозни движения да оказват натиск върху студентите, които не практикуват тази религия, или върху изповядващите друга религия, могат да бъдат обосновани по чл. 9, т. 2 от конвенцията. В този контекст светските университети могат да регулират показването на ритуалите и символите на посочената религия, като въведат ограничения в мястото и начина на нейното изповядване с цел осигуряване на мирно съвместно съществуване между студентите с различна вяра и оттам осигуряване на обществения ред и вярванията на другите (дело *Refah Partisi and Others*, цитирано по-горе, § 95).

100. В същото време съдът отбелязва, че механизмът по конвенцията по същество има субсидиарна роля. В неговата практика е трайно установено, че националните органи по начало имат по-добри възможности от един международен съд да преценят местните потребности и условия (вж. наред с други прецеденти и делото *Хендисайд срещу Великобритания*, *Handyside v. the United Kingdom*, решение от 7 декември 1976 г., Series A no. 24, § 48). Именно националните органи трябва да извършат първоначалната преценка на “необходимостта” от намеса от гледна точка на нормативната уредба и на конкретната мярка по прилагането на тази уредба. Наистина така на националните органи се оставя известна свобода на преценка, но съответствието на тяхното решение с изискванията на конвенцията подлежи на контрол от страна на Европейския съд (вж. съответно

делото *Хатън и др. срещу Великобритания, Hatton and Others v. the United Kingdom* [GC], no. 36022/97, § 101, ECHR 2003-VIII).

101. Когато се очертават пределите на свободата на преценка, оставена на държавите, трябва да се имат предвид значението на правото, гарантирано от конвенцията, естеството на ограничената дейност и целта на ограниченията (вж. съответно делото *Хатън и др. срещу Великобритания, Hatton and Others*, цитирано по-горе, § 101; и дело *Бъккли срещу Великобритания, Buckley v. the United Kingdom* решение от 25 септември 1996 г., *Reports* 1996-IV, p. 1292, § 76). Когато се разискват въпросите на отношението между държавата и религиите, мненията по които обосновано могат да се различават твърде много в едно демократично общество, на ролята на националния орган, който взема решението, трябва да бъде придадено особено значение (вж. съответно делото *Cha'are Shalom Ve Tsedek*, цитирано по-горе, § 84; и делото *Уингроув срещу Великобритания, Wingrove v. the United Kingdom*, решение от 25 ноември 1996 г., *Reports* 1996-V, p. 1958, § 58). В такива случаи е необходимо да се вземе предвид справедливият баланс, който трябва да бъде постигнат между различните засегнати интереси – правата и свободите на другите, изискванията на обществения ред и плурализма (вж. съответно делото *Kokkinakis*, цитирано по-горе, § 31; дело *Манусакис и др. срещу Гърция, Manoussakis and Others v. Greece*, решение от 26 септември 1996 г., *Reports* 1996-IV, p. 1364, § 44; и делото *Casado Coca*, цитирано по-горе, § 55).

102. Свободата на преценка е особено важна, когато се разисква начинът, по който договарящите държави регулират носенето на религиозни символи в учебните заведения, тъй като правилата по този въпрос се различават в отделните страни в зависимост от националните традиции (вж. т. 53-57 по-горе) и не съществува единна европейска концепция за съдържанието на изискванията “защита на правата и свободите на другите” и защита на “обществения ред” (дело *Wingrove*, цитирано по-горе, § 58; и дело *Casado Coca*, цитирано по-горе, § 55). В тази връзка следва да бъде отбелязано, че регулативните правомощия са необходими поради самия характер на образованието (вж. съответно делото *Шелдсен, Буск Мадсен и Педерсен срещу Дания*, решение от 7 декември 1976 г., Series A no. 23, p. 26, § 53; дело *X срещу Великобритания, X v. the United Kingdom*, no. 8160/78, решение на комисията от 12 март 1981 г., DR 22, p. 27; и дело *Четиридесет майки срещу Швеция, 40 mothers v. Sweden*, no. 6853/74, решение на комисията от 9 март 1977 г., DR 9, p. 27). Това, разбира се, не изключва контрола от страна на европейските институции, особено като се има предвид, че регулативните актове никога не трябва да нарушават принципа на плурализма, да противоречат на други права, въплътени в конвенцията, или изцяло да отричат свободата да се изповядва

религията или вярата (вж. съответно *Дело относно някои аспекти на законите за използването на различни езици в образованието в Белгия*, *Case relating to certain aspects of the laws on the use of languages in education in Belgium*, решение от 23 юли 1968 г., Series A no. 6, p. 32, § 5; и дело *Янасик срещу Турция*, *Yanasik v. Turkey*, no. 14524/89, решение на комисията от 6 януари 1993 г., DR 74, p. 14).

(б) прилагане на изложените принципи по настоящето дело

103. За да бъде преценена “необходимостта” на намесата, причинена от циркулярното нареждане от 23 февруари 1998 г., което ограничава мястото и начина на упражняване на правото на студентки като г-ца Шахин да носят ислямски забрадки в помещенията на университета, съдът трябва да постави циркуляра в неговия правен и обществен контекст и да го анализира в светлината на обстоятелствата по делото. Като се имат предвид принципите, приложими по настоящето дело, задачата на съда се ограничава до това да прецени дали изтъкнатите причини за намесата са относими и достатъчни и дали мерките, предприети на национално равнище, са съразмерни на преследваните цели.

104. Най-напред трябва да бъде отбелязано, че намесата е била основана отчасти върху два принципа – светско начало и равенство, които взаимно се допълват и подсилват (вж. т. 34 и 36 по-горе).

105. В решението си от 7 март 1989 г. Конституционният съд изтъква, че в Турция светското начало между другото е гарант на демократичните ценности, принципа на неприкосновеност на свободата на религията – доколкото тя произтича от индивидуалната съвест, и принципа на равенство на гражданите пред закона (вж. т. 36 по-горе). Светското начало също защитава индивида от външен натиск. Съдът добавя, че свободата да се изповядва религията може да бъде ограничена, за да бъдат защитени тези ценности и принципи.

106. Според Европейския съд това понятие за светското начало съответства на ценностите, върху които се опира конвенцията, и той приема, че отстояването на този принцип може да бъде определено като необходимо за защитата на демократичната система в Турция.

107. Съдът по-нататък отбелязва значението, което турската конституционна система придава на защитата на правата на жените (вж. т. 28 по-горе). Равноправието на половете, признато от Европейския съд като един от ключовите принципи на конвенцията и цел, която да бъде постигната от държавите – членки на Съвета на Европа (вж. наред с други прецеденти делото *Абдулазиз, Кабалес и Балкандали* срещу Великобритания, *Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. United-Kingdom*, решение от 28 май 1985 г., Series A no. 77, p. 38, § 78; дело *Шулер-Зграген срещу Швейцария*, *Schuler-Zgraggen v. Switzerland*, решение от 24 юни 1993 г., Series A no. 263, pp. 21–22,

§ 67; дело *Бурхарц срещу Швейцария*, *Burghartz v. Switzerland*, решение от 22 февруари 1994 г., Series A no. 280-B, p. 29, § 27; дело *Ван Раалте срещу Холандия*, *Van Raalte v. Netherlands*, решение от 21 февруари 1997 г., *Reports* 1997-I, p. 186, § 39, *in fine*; и дело *Петрович срещу Австрия*, *Petrovic v. Austria*, решение от 27 март 1998 г., *Reports* 1998-II, p. 587, § 37), е определено и от турския Конституционен съд като принцип, вътрешно присъщ на ценностите, върху които е изградена конвенцията (вж. т. 36 по-горе).

108. Наред с това, подобно на Конституционния съд (вж. т. 36 по-горе) Европейският съд намира, че когато се разглежда въпросът за ислямското забраждане при условията в Турция, трябва да се има предвид отражението, което носенето на такъв символ, представяно или възприемано като религиозно задължение, може да има върху хората, които по свой избор не носят забрадка. Както вече е било изтъквано (вж. дело *Karaduman*, решение цитирано по-горе; и дело *Refah Partisi and Others*, цитирано по-горе, § 95), релевантните въпроси включват защитата на “правата и свободите на другите” и “поддържането на обществения ред” в страна, в която мнозинството от населението изповядва силна привързаност към правата на жените и светски начин на живот, но се придържа към ислямската вяра. Ето защо въвеждането на ограничения на свободата в тази сфера може да се определи като отговор на неотложна обществена потребност при преследването на посочените две правомерни цели, особено като се има предвид фактът, изтъкнат от турските съдилища (вж. т. 32 и 34 по-горе) – че през последните години този религиозен символ е придобил политически смисъл в Турция.

109. Съдът не забравя обстоятелството, че в Турция съществуват екстремистки политически движения, които се стремят да наложат на цялото общество своите религиозни символи и виждане за общество, основано върху религиозни предписания (вж. т. 32 и 33 по-горе). Съдът вече е изтъквал, че в съответствие с разпоредбите на конвенцията и въз основа на своя исторически опит всяка договаряща държава може да заеме позиция в противовес на тези политически движения (дело *Refah Partisi and Others*, цитирано по-горе, § 124). Съответните нормативни актове трябва да бъдат разглеждани в този контекст и съставляват мярка за постигане на правомерните цели, посочени по-горе, а оттам – и за запазване на плурализма в университета.

110. Като се имат предвид горните предпоставки, принципът на светското начало, изяснен от Конституционния съд (вж. т. 36 по-горе), е върховното съображение, което обуславя забраната за носене на религиозни белези в университетите. При тези условия – когато ценностите на плурализма, зачитането на правата на другите и особено равенството на мъжете и жените пред закона се преподават и прилагат

на практика, е разбираемо защо компетентните органи биха сметнали, че утвърждаването на тези ценности е пречка да се допусне носенето на религиозни белези, включително както е в настоящия случай – студентките да покриват главите си със забрадка, докато са в помещенията на университета.

111. Жалбоподателката критикува начина, по който университетските власти са приложили мерките (вж. т. 86-88 по-горе). Съдът обаче отбелязва, че не се оспорва, че доколкото турските университети не престъпват границите, определени от организационните изисквания на държавното образование, в тях практикуващите студенти – мюсюлмани, са свободни да изпълняват своите религиозни задължения, които съставляват обичайна част от мюсюлманските ритуали. Наред с това решението на Истанбулския университет от 9 юли 1998 г. (вж. т. 45 по-горе) третира всички форми на облекло, които символизират или изразяват религия или вяра, еднакво, като носенето им в помещенията на университета е забранено.

112. Както се изтъква по-горе (вж. т. 78), съвсем ясно е, че турските съдилища са сметнали ислямското забраждане за несъвместимо с Конституцията, а правилата за носене на забрадките в помещенията на университета са съществували в продължение на години (вж. т. 33, 34 и 42 по-горе). При това положение фактът, че някои университети може би не са прилагали правилата строго – в зависимост от условията и особеностите на отделните курсове, не означава, че правилата са били необосновани. Той не означава също, че университетските власти са се отказали от правото си упражнят регулативните правомощия, произтичащи от закона, от правилата за дейността на университетите и от потребностите на отделни курсове. Също така независимо от политиката на един университет във връзка с носенето на религиозни символи, актовете на този университет и индивидуалните мерки за тяхното изпълнение подлежат на съдебен контрол от страна на административните съдилища (вж. т. 51 по-горе).

113. Наред с това при издаването на циркулярното нареждане от 23 февруари 1998 г. вече са били проведени продължителни дискусии за това дали студентките могат да носят забрадки (вж. т. 31 и 33-38 по-горе). Когато въпросът е бил поставен в Истанбулския университет през 1994 г. във връзка с курсовете по медицина, университетските власти са напомнили на студентите приложимите правила (вж. т. 40-42 по-горе). Съдът отбелязва, че университетските власти не са се стремили да лишат студентките, които носят забрадки, от достъп до университета, а през целия процес на вземане на решения са се стремили да се приспособят към развитието на ситуацията чрез непрестанен диалог със засегнатите лица, като същевременно гарантират поддържането на реда в помещенията.

114. В светлината на казаното и като се има предвид по-конкретно свободата на преценка, оставена на договарящите държави, съдът намира, че правилата на Истанбулския университет, които въвеждат ограничения за носенето на ислямски забрадки, и предприетите мерки за изпълнение на тези правила са били обосновани по принцип и съразмерни на преследваните цели, поради което могат да бъдат определени като “необходими в едно демократично общество”.

115. Следователно чл. 9 от конвенцията не е бил нарушен.

III. ТВЪРДЕНИЕ ЗА НАРУШЕНИЕ НА ЧЛ. 8 И 10, ЧЛ. 14 ВЪВ ВР. С ЧЛ. 9 ОТ КОНВЕНЦИЯТА И ЧЛ. 2 ОТ ПЪРВИЯ ПРОТОКОЛ

116. Жалбоподателката твърди, че забраната за носене на ислямски забрадки във висшите учебни заведения е нарушила нейното право по чл. 2 от Първия протокол към конвенцията.

Тя изтъква също, че [тази забрана] задължава студентите да избират между религия и образование и води до дискриминация между вярващи и невярващи. Това според нея съставлява необоснована намеса в нейните права, гарантирани от чл. 14 във вр. с чл. 9 от конвенцията.

На последно място, тя се оплаква от нарушения на чл. 8 и чл. 10 от конвенцията.

117. Съдът намира, че не се поставя отделен въпрос по другите разпоредби, на които се позовава жалбоподателката, тъй като относимите обстоятелства са същите като разгледаните във връзка с чл. 9, по отношение на които съдът не е установил нарушение.

С ТЕЗИ МОТИВИ СЪДЪТ ЕДИНОДУШНО

1. *Отхвърля* преюдициалното възражение на правителството;
2. *Приема*, че чл. 9 от конвенцията не е бил нарушен;
3. *Приема*, че не се поставя отделен въпрос по чл. 8 и 10, чл. 14 във вр. с чл. 9 от конвенцията и чл. 2 от Първия протокол.

Съставено на френски и английски, като френският текст е автентичен, и съобщено в писмена форма на 29 юни 2004 г. съобразно правило 77, т. 2 и 3 от правилника на съда.

Майкъл О'Бойл
Секретар

Никола БРАЦА,
Председател